

УДК: 81'373.6

Караева З.К.
 профессор Международного университета Кыргызстана
Жороева А.М.
 доцент Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

«ЭРКЕК» КОНЦЕПТИН ТҮЮНТУУЧУ СӨЗДӨРДҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Бул макалада “эркек” концепти изилдөөнүн предмети катары алынган. Изилдөөнүн максаты *er/эркек сөзүнүн түпкү келип чыгышына, сөздөгү фонетикалык жана морфологиялык өзгөрүүлөрдүн семантикалык маанилерине болгон таасирине, туунду сөздөрдүн маанилеринин арасындагы байланышына, сөздүн алгачкы маанилеринин берилишине, тектеш жана тектеш эмес тилдердеги формаларына этимологиялык талдоо жүргүзүү менен тектештикти аныктоо болуп саналат. Эркек сөзүнүн түпкү теги, анын тектеш жана тектеш эмес тилдердеги формалары, тыбыштык өзгөрүүлөрү, алмашуулары жана өнүгүшү, маанилеринин калыптанышы, семантикалык маанилеринин окшоштуктары, жакындыктары салыштырма–тарыхый ыкма аркылуу этимологиялык сөздүктөрдөгү жана ар түрдүү тарыхый булактардагы маалыматтарга таянып изилденди. Изилдөөнүн жыйынтыгы ‘эркек’ концептинин түпкү уңгусу *er - эң продуктивдүү түп уңгу катары, анын туунду сөздөрүнүн түрк, индоевропа, кытай тилдик топторуна кирген тилдерде берилишинин фонетикалык жана семантикалык жактан окшоштуктары, жакындыктары бар экендигин аныктап көрсөттү. Алынган натыйжалардын жаңылыгы этимологиялык талдоонун негиздүүлүгүндө, берилген маалыматтардын тарыхый булактардан алынышында, *er сөзүнүн келип чыгышы тууралуу божомолдордун чындыкка дал келишинде болуп саналат. Макала жогорку окуу жайларында салыштырма лингвистика, лексикология, типология, концептология предметтерин окутууда колдонууга болот.

Негизги сөздөр: этимология; эр; эркек; эрен; берен; баатыр; фонетикалык өзгөрүүлөр; туунду сөздөр; семантика;

ЭТИМОЛОГИЯ СЛОВ ВЫРАЖАЮЩИХ КОНЦЕПТ «МУЖЧИНА»

В данной статье в качестве предмета исследования концепт «эркек-мужчина». Цель исследования - определить этимологию и происхождение слова *er “мужчина”, влияние фонетических и морфологических изменений слова на их семантические значения, взаимосвязь между значениями производных слов, передачу первичных значений слова, их формы в родственных и неродственных языках. Происхождение слова er/мужчина, его производных в родственных и неродственных языках, фонетические изменения, чередование и развитие звуков, формирование значений, сходства семантических значений изучались с помощью сравнительно-исторического метода, основанного на данных из этимологических словарей и различных исторических источников. Результаты проведенного исследования показали, что пракорень *er имеет сходные рефлексы с общими фонетическими и семантическими чертами в тюркских, индоевропейских и китайском языках. Новизна полученных результатов заключается в научной обоснованности этимологического анализа репрезентативов концепта “er/мужчина” данных, которые получены из исторических источников, достоверности предположений о происхождении слова *er в языках Евразии. Статья может быть использована при преподавании сравнительного языкознания, лексикологии, типологии, концептологии в высшей школе.

Ключевые слова: этимология; мужчина; муж; самец; храбрец; воин; фонетические изменения; деривативы; семантика;

ETYMOLOGY OF WORDS EXPRESSING CONCEPT ‘ER/MALE’

In this article, the concept of "er /male" is taken as the subject of research. The aim of the study is to determine the etymologically similar reflexes of the most ancient root *er/male, the influence of phonetic and morphological word changes on the semantic meanings, the relationship between the meanings of derivatives, the primary meaning of the word transmissions, their forms in related and

*unrelated languages. The origin of the word *er/male, its forms in kindred and non-kindred languages, phonetic changes, the sound alternations in the words, the formation of meanings, and the semantic similarities were studied using a comparative - historical method based on information taken from etymological dictionaries and various historical sources. The study results showed that reflexes of the most ancient root *er/male as well as its derivatives have phonetic and semantic similar reflexes, and a close relationship with the words in the Turkic, Indo-European and Chinese language groups. The novelty of the results lies in the validity of the etymological representatives, data obtained from historical sources, the reliability of assumptions about the etymology of the word *er/male in Eurasian languages. The article can be used in teaching of comparative linguistics, lexicology, typology, conceptology in higher education.*

Key words: *etymology; man; husband; male; hero; knight; phonetic changes; derivatives; semantics.*

Киришүү. Учурда этимологиялык изилдөөлөр кыргыз тил илими жаатындагы өнүгүүнүн жаңы перспективаларына ээ болууда. Бул биринчи кезекте тармактагы жаңы аспектилердин жана ыкмалардын пайда болуусу менен байланыштуу деп эсептесек болот. Айрым сөздөрдү, тигил же бул концепттин чегинде конкреттүү тилдик фактыларга таянып, лингвокогнитивдик, лингвомаданий жана этнолингвистикалык өңүттө талдап, этимологиялык чечмелөөлөр аркылуу изилдеген илимий иштер көп жазылууда. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн этимологиясына, деги эле келип чыгыш тарыхына, алардын морфологиялык түзүлүшүнө, тыбыштык өзгөрүүлөрүнө байланыштуу В.В. Радлов, Б.М. Юнусалиев, Х.К. Карасаев, К.К. Юдахин, М.М. Мураталиев, С. Давлетов, Б.О. Орузбаева, С. Кудайбергенов, Д. Исаев, К. Сейдакматов, К. Зулпукаров сыяктуу илимпоздордун эмгектери зор мааниге ээ экендиги талашсыз. Ошол эле учурда кыргыз этимологиясындагы заманбап тенденциялар көбүнчө элдик этимология деп аталган түшүнүктүн алкагында, анда да жеке көз караштар деңгээлинде калгандыгы да басымдуулук кылат.

Кыргыз тилинин түрк тилдеринин ичинен байыркы тил катары азыркы казак, өзбек, уйгур, туркмөн, якут, алтай, хакас, тува, татар, кара калпак, башкыр, чуваш, карачай, ногой, башкыр, азербайжан, гагауз, кумык, түрк тилдери менен тектештиги, окшоштугу бар экендиги маалым. Түрк тилинде сүйлөгөн элдер биздин эрага чейинки Борбордук Азиянын аймагандагы монгол, манчжур, иран, кытай элдери менен чек аралаш жашагандыгы, тыгыз карым-катнашта болгондугу, сүйлөгөн тилдериндеги тыбыштык, уңгулук окшоштуктар, маанилик жакынчылыктар көптөгөн тарыхый изилдөө эмгектеринде фактылардын, эстеликтердеги калтырылган жазуулардын, гипотезалык ойлордун негизинде эбактан бери эле айтылып келет. Бул жөнүндө түрк тилдериндеги сөздөрдүн этимологиясын изилдеген белгилүү түрколог Э.В. Севортян байыркы кездеги түрк тилине мындай мүнөздөмө берет: 1) сөздүн үндүү тыбыштары туруктуу болбой, белгилүү деңгээлге чейин башка тыбыштарга алмашылып айтыла берген; 2) сөздүн үнсүз тыбыштары да айрым учурларда өз ара оошуу процессине дуушар болгон; 3) белгилүү фонетикалык закон ченемдүүлүк ырааттуу түрдө ишке ашпай, бир учурда ал колдонулса, экинчи учурда ал колдонулбай жана айрым бир тыбыштык закон ченемдүүлүктөр чектелген абалда болгон [1]. Бул мүнөздөмө кыргыз тилине да тиешелүү деген ойго толугу менен кошулабыз. Түрк тилдерин өз ара салыштыруу менен кыргыз тилинде да көптөгөн далил болуучу материалдарды табууга болот. Илимпоз К. Зулпукаров ханью (кытай) тили менен кыргыз тилинин ортосундагы окшоштуктарын салыштырып изилдеген көлөмдүү эмгегинде (*Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание, 2016*) кыргыз тили монгол, тунгус, маньчжур,

корей, япон тилдери менен чогуу алтай тилдеринин тобуна кирет, бирок кыргыз тилинде сүйлөгөн элдердин түпкү теги кытай-тибет тилдерине да жакындыгы бар деген гипотезага таянып, сөздөрдүн айтылыш жана маанилик окшоштуктардын бар экендигин мисалдар менен кенен баяндаган [2]. Жогоруда берилген маалыматтарга улай бул макалада биз *эр*, *эркек* сөздөрүнүн түпкү тегин, келип чыгыш тарыхын, тектеш жана тектеш эмес тилдердеги окшоштуктарын ар түрдүү булактарга, этимологиялык сөздүктөрдөгү маалыматтарга таянып, жана анын фонетикалык, семантикалык өзгөрүүсүн, ар түрдүүлүгүн салыштырма-тарыхый ыкма аркылуу талдап көрүүгө аракет жасайбыз.

Изилдөө материалдары жана методдору. Этимологиялык изилдөөлөрдү иш жүзүнө ашырууда көбүнчө салыштырма-тарыхый, салыштырма типологиялык жана реконструкциялоо ыкмалары колдонулат. Сөздөрдүн маанилеринин арасындагы байланышты, сөздүн алгачкы маанилеринин өнүгүшүн жана өзгөрүшүн тактоо этимологиялык талдоого алуудагы башкы кыйынчылык болуп саналат. Талдоону *эркек* сөзүнүн түпкү уңгусу *эр* (**er*) сөзүнөн баштасак, Э.Р.Тенишевдин редакторлугу астында чыккан “Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика” китебинин 4-томунда **er* (муж) сөзүнүн түпкү маанилерин латын тамгалары менен мындай деп берет: **jer* сөзү бир канча тилдерде йоттошкон баштапкы *j*- тамгасы менен кошо жазылып, сакталып калган. Графикалык жазылышы **er* түрүндө берилген формасы Орто Азиянын, Кавказдын жана ушул аймактарда жакын жайгашкан территориядагы жашаган элдердин тилинде колдонулат. Бирок азыркы түрк тилдеринде йоттошкон *j*- тамгасынын колдонулуусу суроо жаратат, анткени кээ бир түрк тилдеринин тобуна кирген тилдерде *j*-тамгасынын графикалык жазылышы бардык учурда эле бериле бербейт [3].

Байыркы уңгу **er* түрк тилдеринде негизги сөз түзүүчү архетип катары “күйөө, эр, жубай” маанисинде төмөнкүдөй формаларда колдонулуп келет: 1) *er* (*эр*)- алтай, байыркы түрк, казак, карагас, каракалпак, караим (крым диал.), карачай-балкар, койбал, крым татар, тува, түрк, сагай, сарыг-югур, сойот, уйгур, чагатай, якут; 2) *ir* (*ир*) - башкыр, татар, хакас; 3) *ar* (*ар*) - уйгур диал., чуваш; 4) *är* (*ар*) - азербайжан, түркмөн диал., уйгур диал.; 5) *är* - түркмөн; *ēr* - алтай; 6) *ey* (*эй*) - лобнор, уйгур диал.; 7) *ē* - уйгур диалектилери; 8) *ä*, *ä* - уйгур; 9) *yer* (*ер*) - казак, сарыг-югур; 10) *yär* (*яр*) - өзбек диал. (Севортян, 1974). Демек, **er* уңгусунун ар кандай формаларда өзгөрүлүп берилиши а) башкы үндүү тыбыштын өзгөрүүсү, б) сөздүн башына кошумча тыбыш *j*- кошулуп айтылышы (протеза), с) акыркы үнсүз *-r* тыбышынын түшүп калышы (апокопа) сыяктуу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында болгондугу байкалып турат. Көрүнүп тургандай, **er* - эң продуктивдүү түп уңгу катары жалпысынан **er* "күйөө, эркек" түрк архетипин калыбына келтирүү үчүн негиз болуп берет.

Ал эми “эркек” сөзүнүн келип чыгышы боюнча Э.В. Севортян уңгу сөз **эр* жана –*кек* мүчө айкалышып, *-кек* морфемасы “күч, энергия, потенция” маанини билдирет деп берет:

- 1) *erkek* / *иркек* – алтай, түрк, чагатай;
- 2) *ergek* / *еркак* – алтай, карагас, койбал, сагай;
- 3) *irgek* – алтай, койбал, сойот, телеут, хакас;
- 4) *erngek* – байыркы түрк (*k/ng* тыбыштарынын алмашуусу);

- 5) *ereŋgek* - байыркы түрк (е эпентезалык тыбышынын кошулуусу жана k/ng алмашуусу);
- 6) *ernek*– байыркы түрк (*k/n алмашуусу*);
- 7) *erbek*– якут (*k/b алмашуусу*);
- 8) *epkək / йеркək / эркəx* – аз., өзб. гаг;
- 9) *upkək* – башкыр, татар [4, 298].

Сөздөрдөгү тыбыштардын алмашуусу салыштырылган тилдерге мүнөздүү көрүнүш болуп саналат. Ушул эле **er* уңгусунун семантикалык маанилеринин берилиши тууралуу илимпоздор К. Зулпукаров, С. Амралиев ж.б. “Евразия тилдеринде **er* “эркек” баштапкы уңгусунун рефлекстери” аттуу ностратика багытында жазган илимий макалабызда Евразия элдеринин тилдеринде **er* (*эр*) архетипин өтө терең изилдеп, далилдүү материалдар менен маанилерин бергенбиз. Анын негизги семантикалык маанилерин төмөндөгүдөй кыскача берүүгө болот:

- 1) «күйөө, эркек» –койбал, уйгур тилдеринен башка бардык тилдерде; «эркек» – байыркы түрк;
- 2) «баатыр, эр жүрөк, рыцарь, атлет, күчтүү» –алтай, казак, каракалпак, кыргыздар, ногойтор, якуттар; «эр жүрөк» – түрк, өзбек, якут; «кайраттуу эркек адам» – азербайжан, казак;
- 3) «күйөө, жубай» – азербайжан, башкыр, байыркы түрк, караит, карачай-балкар, кыргыз, крым татары, түрк, уйгур, хакас, чуваш;
- 4) «эркек» – караит, тува;
- 5) «жоокер» – түркчө;
- 6) «жетилген, бой жеткен (эркек адам)» – кыргызча; «бойдок» – түрк диалектилери; «жигит, жаш жигит» – тува; «бой жеткендик»–якут;
- 7) «адам» – карагас, койбал, сойот, уйгур диалектилери [5].

Бул маалыматтан эркек адамдын жана анын сапаттарынын жогорудагы бардык номинациялары эң байыркы **er* деген уңгудан өсүп чыккандыгын көрүүгө болот. Окумуштуу-түрколог Э.В. Севортян «эр» семантикасынын төмөнкүдөй өнүгүү тартибин белгилейт: эң байыркы уңгу **er* «эркек»: «эркек адам» > «жубай, күйөө» > «баатыр, эр жүрөк, атлет; рыцарь, жоокер; жентельмен» > «эр жүрөк (эр); адам» > «эрдик, күч, энергия» (Севортян, 1974).

Жогорудагы маалыматтарга улай, изилденип жаткан “эркек” концептинин түпкү *эр* уңгусун К. Сейдакматовдун тилдеги сөздөрдүн келип чыгышын изилдеген “Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгү” (Фрунзе, 1988) эмгегинен карап көрсөк, «...Г. Вамбери *ЭР* сөзү *uprik* “ири, чоң, күчтүү” сөзү менен бир уңгудан чыккан деп эсептейт. Э.В. Севортян *upde* этиши *up+de* деген бөлүктөрдөн турат да, *up* уңгусу “чоң” маанисин туюндурат деген пикирге таянат. Байыркы кезде *up/эр* варианты “чоң” маанисинде айтылганы божомолдонот. Кийинчерээк алардын тыбыштык өзгөрүүлөрүнө семантикалык жиктелүү кошулуп, экөө 2 башка сөзгө айлангандыгы айтылат. Татар, башкыр тилдериндеги *up* түрү “чоң” дегенди, башка түрк тилдериндегидей *эр* түрү “эркек” дегенди туюнтуп калган. Анткени жаш бала эр жеткенде бою чоңоюп, күчкө толот» деп берет [6]. Мисал катары, кыргыз элибиздин элдик оозеки көркөм чыгармаларында колдонулган *эр*

сөзүн алып көрөлү. 3000 жылдык тарыхы бар «Манас» эпосу бузда *эр* сөзү ар түрдүү коннотацияда колдонулат: (чонойуу, баатыр, эр жүрөк, ж.б.) Мисалы,

Эрешен тартып *эр* болсо,

Эр уулу менен тең болсо,

Аман жүрсө бул Манас

Доочу келсе мал бергис,

Кара көк жал, *эр* болот (“Манас” эпосу).

Мында эпостук болжол менен берилет, кичинекей Манастын келечекте баатыр болушу божомолдонот. Э.Р. Тенишевдин редакторлугу алдында чыккан Древнетюркский словарь сөздүгүндө *er* сөзүнүн 1чи мааниси эр, эркек адам деп берилсе, 2чи маанисинде эр, күйөө, өмүрлүк жар, ал эми 3чү маанисине эркекче (*er atim-* эркекке таандык ат, ысым) деген түшүндүрмө берилет. Ушул эле сөздүктө 4чү маани катары берилген маани койчу, мергенчи [7]. Демек, бул учурда *койчу*, *мергенчи*, *улакчы* сыяктуу кесип эркек адам гана алектенген кесип катары берилет деген ой келет. Ушул эле сөздүктө *er* сөзүнүн деривативдерин карап көрсөк ушул эле унгуга *-an* мүчөсү жалгануу менен түзүлгөн *eran* (ерен, еран, эрен, ейен, ирен, ирэн, йэрэн) сөзү кыргыз тилиндеги *эрен* “баатыр, эр жүрөк” деген маанини туюндуруп, сөздүн тыбыштык өзгөрүү (*a-e*) менен берип жаткандыгын ырастайт [7]. Мисалы, “Манас” эпосундагы төмөнкү ыр саптарындагы *эрен* сөзү *баатыр* түшүнүгүн берип турат:

Балам Манас, кулунум!

Эрен чыктың, шок чыктың,

Эрдик менен шердигин

Бул дүйнөдө жок чыктың [9, 176] (“Манас” эпосу).

Мында *эрен* сөзүн *баатыр* сөзү менен алмаштырууга болот.

Ушул эле *эрен* сөзүнүн башында *б* тыбышы протеза болуп келип, *берен* “баатыр, эр жүрөк, азамат” маанисин туюнткан сөздү дээрлик кыргыз элинин тарыхый эпосторунан көп эле кездештүрүүгө болот жана мындай тыбыштык өзгөрүүлөр түрк тилдерине мүнөздүү көрүнүш:

Бээ баштаган беш жүздү

Эркек перзент көрдүм деп,

Берен Жакып сойду эми [8, 80]

Бет ала келген балбандан

Бирөө тирүү калбады.

Беттешкендин баарысын,

Берен Манас жалмады. [8, 170] (“Манас” эпосу)

Ал эми кытай тилинде *weiren* “көрүнүктүү, улуу инсан”, *wei* “күчтүү, улуулук”, *ал эми ren* “адам” деген сөздү жолуктурууга болот [2, 379]. *Берен- weiren* сөздөрүнүн айтылыштарында окшоштукту жана семантикалык маанисинде жакындыкты байкоо кыйын деле эмес. Кытай-тибет тилдеринде *ér* унгусу бар сөздөрдүн курамында: *érmǎ* ‘айгыр’ (*mǎ*

-‘ат’), *ér* ‘уул’, *érmü* ‘балдар жана кыздар’ (*mü*- аял; кыз, жаш айым;), *érzi* ‘бала’ (*zi*-‘уул’; урук, жумуртка, икра’. Бул мисалдарда унгу “эркек, уул, жаш улан” деген маанини билдирет (Зулпукаров, ж.б.) [5].

Андан ары карай турган болсок, *er* унгусуна *-at* мүчөсүн жалгоо менен *eran*– *эрен* сөзүнүн көптүк маанидеги формасы түзүлгөндүгүн жана *erat* зат атооч катары– *эркектер*, *жоокерлер*, ал эми фраза катары–*эркекче манералар*, *эркекке окшошуу* маанини берет [6]. Ушул эле сөздүктө негизги термин *erkak* сөзүнүн 1чи мааниси ‘муж, мужчина’ адам баласынын *эркек* жынысына таандык маанини көрсөтсө, 2чи мааниси болсо ‘конь, бычок’ – ат же айгыр, өгүз, б.а. жаныбарлардын эркеги (*самец, male*) деп берилет. 3чү мааниси катары ‘мужской’ же болбосо эркекке гана таандык же тиешелүү, эркекче деген маанини туюндурат деп берет [6].

“Манас” эпосунан алынган жогорудагы саптарда *эр*, *эркек*, *эрен*, *берен* түшүнүктөрүнүн түпкү теги ошол түрк тилдүү элдердин тилинде дээрлик бири бирине мааниси жагынан окшош маанини чагылдыргандыгын көптөгөн сөздүктөрдө, илимий эмгектерде белгиленет. К.З.Зулпукаров, С.М.Амиралиев ж.б. менен бирге жазылган “Reflexes of the Most Ancient Root *er “Male” in Eurasian Languages” (“Евразия тилдеринде *er “эркек” баштапкы унгуսунун рефлекстери”) аттуу макалабызда *er унгусу Евразия тилдеринде суффикстик морфема катары ар түрдүү тыбыштык өзгөрүлгөн трансформалары менен *баатыр* маанини туюндурарын, анда *er (баатыр) сөзү *-er* суффиксине айланып, анын *-er*, *-or*, *-ur*, *-ir*, *-ыр*, *-р* алломорфтору менен төмөнкүдөй трансформаларда колдонулушун көрсөткөн элек: 1) монг. *багатур/батор/батур*, калм. *баатр* “баатыр”; 2) түр., чаг. *батур* “эр жүрөк, аскер башы”, кырг. *баатыр* “эр жүрөк, кайраттуу, эр”; 3) маньч. *батору/батуру* “эр жүрөк, кайраттуу, эр”, эвенк. *батур* “кызуу кандуу, ачуулуу, күчтүү, азамат”; 4) венг. *bator* “эр жүрөк, баатыр”; 5) болг. *богатыр*, укр. *богатыр* “бай, колунда бар”, орус. *богатырь*, поляк. *bohater/bohatur* “баатыр” [5].

Индоевропа тилдеринде да *er унгусу менен дал келген сөздөрдү кездештирүүгө болот. Мисалы, немис тилинде *er “ал” 3чү жакта, жекелик түрдө эркек адамды билдирет. Биздин оюбузча, баштапкы учурда “эркек адам” маанисин гана билдирген болсо, кийинчерээк жансыз заттарды атоодо жана жактама ат атооч катары да колдонулуп калган. Ошондой эле азыркы немис тилинде *herr* “мистер, башкаруучу, кожоюн, жентельмен, сэр” протезасы менен эркек адамга кайрылуу маанисин берет. Ушул эле коннотацияда англис тилинде *sir* “сэр, кожоюн, жентельмен” эркек адамга сый-урмат менен кайрылуу иретинде колдонулуп келет. Мында s- протезасын белгилөөгө болот. Ал эми *Ирландия* (ige- эркектин номинанты) кыргызча “асыл, айкөл эрлердин өлкөсү” деген маанини туюндурат. Латын тилинде болсо *erus* “мистер, кулдун кожоюну”, *arkuwar* “жентельмен”, *gener* “күйөө бала, жезде”, италянча *eroe*, румынча *erou* “баатыр” маанилерин билдирет. Грек, иран, армян тилдеринде да *ar-/r-, перси тилиндеги *aršan-/arša* “эркек адам, баатыр” маанини туюндурат [9]. Демек, *er “эркек” аталышынын рефлекстери Индоевропа тилдеринде да көп учурагандыгын айтууга негиз бар.

Жыйынтыктар:

1. Демек, кыргыз тилиндеги “эркек” концептин туюнтуучу сөздөрдүн түпкү теги, анын эң продуктивдүү түп унгусу *er сөзүнүн тектеш жана тектеш эмес тилдердеги унгулаш

сөздөрүнүн маанилеринин арасында этимологиялык тыгыз байланыштын бар экендиги ырасталды;

2. *Эр, эркек* сөздөрүндөгү үндүү жана үнсүз тыбыштарынын туруктуу болбой, ар кандай башка тыбыштарга алмашылып, кошумча тыбыштардын пайда болуусу же түшүп калуусу менен айтылуусу сыяктуу фонетикалык процесстердин бири-биринен айырмаланган трансформациялары сөздүн маанисинин конкреттештирилүүсүнө, учурдагы маанисине алып келгендиги аныкталды;

3. Кыргыз тилиндеги *эркек* сөзүнүн *эр*, *эрен*, *берен*, *баатыр* сыяктуу деривативдери түрк, алтай, кытай - тибет, индоевропа тилдик топторуна кирген тилдердин көпчүлүгүндө *эркек* адамдын физиологиялык, социалдык өзгөчөлүктөрүн камтыган, семантикалык жактан (*эр*, *күйөө*, *жубай*, *чыныгы баатыр*, *эр жүрөк*, *азамат*, *кайраттуу*, *алдуу-күчтүү*) бири - бирине жакын маанини туюндургандыгы белгилүү болду.

Колдонулган адабияттар:

1. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / Э.В. Севортян // АН СССР, Ин-т языкознания. -М.: Наука, 1974. – 768 с.
2. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З. Зулпукаров. – Бишкек, 2016. – 767 с.
3. **Тенишев, Э.Р.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика Том 4 [Текст] / Э. Р. Тенишев. - М.: Наука, 2001. – 822 с.
4. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные [Текст] / Э.В. Севортян. – Москва, 1974. – 386 с.
5. **Zulpukarov, K.Z.** Reflexes of the Most Ancient Root *er “Male” in Eurasian Languages [Текст] / [K., Zulpukarov, S. Amiraliev, A. Zulpukarova, A.Akmatova и др.] // Open Journal of Modern Linguistics, 2021.- P. 104-119.
6. **Сейдакматов, К.** Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К.Сейдакматов. – Ф.: Илим, 1988. – 275 б.
7. **Тенишев, Э.Р.** Древнетюркский словарь [Текст] / Э.Р. Тенишев. – Ленинград: Наука, 1969. – 715 с.
8. <https://new.bizdin.kg/kniga/epos-manas-pervyy-tom>
9. [The Brockhaus and Efron Encyclopedic Online Dictionary \(1890-1907\)](#)
10. **Акматова, А.А.** Возрастные различия концепта «Женщина» и их жизненные обязанности в кыргызском языке [Текст] / А.А.Акматова // Наука.Образование.Техника.-Ош:КУМУ,2021.- №1.- С. 92-97.

DOI:10.54834/16945220_2021_1_123

Поступила в редакцию 25. 01. 2022 г.

УДК 81'282

Шакирова М.Р.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

Калыбекова З.С.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

АДАБИЙ ТИЛДИН ӨСҮП-ӨНҮГҮШҮНҮН ИЧКИ ДИНАМИКАСЫ

Макалада изилдөө предмети болуп бир учурдагы диалектизмдердин бүгүнкү күндө жазуучулардын чыгармаларында, журналисттердин макалаларында пайдаланылып, акырындык менен жалпы эл колдоно баштап, жалпы элдик тилге, адабий тилге да өтүп бараткандыгы